

Šlosar, Dušan

Šestá třída

In: Šlosar, Dušan. *Slovotvorný vývoj českého slovesa*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J.E. Purkyně, 1981, pp. 37-41

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121713>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ŠESTA TŘÍDA

Staročeská 6. třída slovesná, slovesa s infinitivním kmenotvorným formantem *-ova-* (a přítomným *-ujo/uje*), má hned v materiálu z nejstarší verze Wittb sklad překvapivě odlišný od 6. třídy staroslověnské. Zatímco v staroslověnině dominovala v této skupině slovesa denominativa (v PsSin je z toho 17 desubstantivních odvozenin typu *vražďdovati* a 9 deadjektiv typu *prazďnovati*), v staročeském materiálu vysoce převažují deverbativa — v staroslověnině vůbec neznámá.

Deverbativ 6. třídy, sekundárních imperfektiv odvozených většinou z dokonavých prefigovaných sloves 4., 5. a 2. třídy, je hned od počátku doložen velký počet, celkem asi 80. Absolutní převahu mezi nimi mají odvozeniny z prefigovaných sloves 4. třídy (typ *zaplacovati*). Konkurence imperfektiv ě-kmenových je v té době překvapivě slabá, přestože typ *obracěti se* měl delší, už praslovanskou tradici (imperfektivní *ova-*kmeny jsou k ě-kmenům v kvantitativním poměru zhruba 60:6). Odvozeniny ze sloves 2. třídy jsou méně početné. V ŽaltWittb je doloženo 8 formací typu *přětrhovati*. V rané staré češtině se pomocí formantů 6. třídy odvozovaly i nedokonavé protějšky sloves 5. třídy, ve Wittb dokonce ještě častěji než formantem *-va-*, běžným později. Jsou zde doložena slovesa *zasypovati*, *ukarovati*, *připasovati se*, *zpytovati* atd. (Formantem *-va-* jsou tu vytvořeny jen ojedinělé formace *znamenávati*, *poznávati*, *žehnavati* a *pojhrávati*.)

Také staročeská desubstantiva 6. třídy jsou poměrně početná. Ve Wittb je jich doloženo 15 (proti 18 v PsSin). Odvozují se od substantiv různých druhů — od jmen konkrétních i abstraktních, názvů osob, předmětů i dějových jmen (*bojovati*). Není zde však protějšek staroslověnských sloves na *-stovati*. Bez prefixu jsou tato slovesa imperfektivní. Mají veskrze činnostní charakter.

Deadjektiva jsou však ojedinělá: ve verzi Wittb pouze *mrzko-*

vati „abominari“ a *milovati*. Proti velkému počtu staroslověnských dead-jektiv (např. *jutrynevati*, *milovati*, *ljkavьnovati*, *prazdyьnovati*, *setovati*, *nečystovati* atd.) jde v češtině zřejmě o typ neproduktivní.

V rané staré češtině se také setkáváme s prvním dokladem na adaptaci cizích sloves pomocí sufixu *-ovati*: *ofěrovati*.

Z *deverbativ* jsou v historické době na postupu zejména odvozeniny ze sloves 4. třídy. V žaltáři Ben je proti první naší verzi doloženo navíc sloveso *zvelebovati*, *ozdobovati*, *pochlubovati se*, *vyrubovati*, *potlačovati*, *přikvačovati*, *zpěčovati se*, *přestěhovati se*, *vyzdvihovati*, *přisluhovati*, *utajovati se*, *poskakovati*, *zapalovati*, *pochvalovati*, *rozdělovati*, *přemýšlovati*, *přivínovati*, *podmaňovati*, *rozměřovati*, *ohlašovati*, *směšovati*, *prociťovati*, *očišťovati*, *vyprošťovati*, *postavovati*, *prozpěvovati*, *navštěvovati*, *odsuzovati*, *svlažovati*, *pohřížovati*. Celkový počet těchto imperfektiv je asi o 15 % vyšší než ve verzi nejméně o dvě století starší. Početní rozmach této skupiny imperfektiv pokračuje zřejmě i v následujícím století a v žaltáři Kral je nedokonavých odvozenin ze sloves 4. třídy už 110. Mezi nově doloženými formacemi je např. *ošklebovati se*, *způsobovati*, *zachvacovati*, *nasycovati*, *vykračovati*, *osvědčovati*, *obkličovati*, *obměkčovati*, *odmlčovati se*, *vyučovati (se)*, *upokojevati se*, *nastrojevati*, *vystřelovati*, *posilovati*, *vyvolovati*, *rozptylovati*, *oznamovati*, *zmocňovati se*, *proměňovati*, *obviňovati*, *upevňovati*, *skropovati*, *potupovati*, *opatrovati*, *dověřovati se*, *spatřovati*, *naostřovati*, *uhašovati*, *potěšovati*, *zavěšovati*, *pojišťovati*, *zhošťovati se*, *oslavovati*, *obživovati*, *obnovovati*, *očerstvovati*, *zasazovati se*, *zavozovati*, *ssužovati* (a další odvozeniny s jinými prefixy). Na tak výrazném vzestupu se tu zřejmě podílí i značná produktivita typů výchozích, tj. denominativ 4. třídy (o tom viz v oddílu Čtvrtá třída).

Další vývoj přináší početní regresi. V žaltáři Václ nacházíme jen ojedinele formace, jež by nebyly doloženy v dřívějších verzích, např. *pochlubovati se*, *popuzovati*. (Jistou úlohu tu ovšem hraje i jazykové konzervativní charakter Václ: sklad sloves 6. třídy se tu velmi podobá rozložení typů v starší verzi, kterou známe z Ben.)

Početní ústup lze pozorovat i v nejnovější verzi, avšak ten patrně nesvědčí o ztrátě produktivity našeho typu *deverbativ*. Přestože proti nejvyššímu stavu v Kral (110) je zde formací necelá polovina (kolem 50), nacházíme zde odvozeniny dříve nedoložené: *podrobovat*, *rozněcovat*, *srocovat se* (je však už u Veleslavína), *poučovat*, *přimhuřovat*, *roztrušovat*, *umrtvovat*, *zapuzovat*, *svlažovat*, *obnažovat*, *ohrožovat* atd. Tyto odvozeniny určitě nejsou útvary zcela nového data vzniku, přesto však podle našeho názoru svědčí o pokračující produktivitě našeho typu odvozování. Je to ostatně v nové době jediný možný způsob derivace imperfektiv k *i*-kmenům.

Absolutní úbytek útvarů našeho typu je vysvětlitelný vidovou de-prefixací: staré prefigované imperfektivní formace typu *ozdobovati*, *skrocovati*, *nasycovati*, *vyvolovati*, *obviňovati*, *skropovati*, *potupovati*, *na-*

ostřovati, uhašovati, potěšovati, postavovati (se) apod. po 17. století z jazyka postupně ustoupily a jejich roli převzala povětšinou neprefigovaná slovesa i-kmenová (*ozdobovati* → *zdobiti*, *skrocovati* → *krotiti* atd.).

Imperfektivní odvozeniny od sloves 2. třídy nejsou tak početné: ve Wittb je jich osm (*minovati, uhybovati, přetrhovati, otrrhovati, roztrhovati, otvrhovati, stiskovati, zhynovati*), v Ben se objevuje *ztahovati, vyzdvihovati, zamlkovati, přivínovati*, v Kral pak *dosahovati, prokřikovati, vykřikovati, zahrnovati, rozletovati se*. V pozdější době se pak objevuje nově pouze *poskytovat* ve Václ. Novočeský překlad už nepřináší ani jedno nové sloveso tohoto typu. Tento způsob imperfektivizace už asi není produktivní. Kromě našeho materiálu dokazují produktivitu v raných obdobích také pozůstatky derivátů zachované v různých dialektech archaické povahy: např. *usrkovat, vibřeskovat, přičapovat* atd. na východní Moravě, *zajakovac' se, uchytovac'* v oblasti lašské, *vepadovat* (// *vepadávat*), *velitovat* z centrální Hané. (Nářeční doklady čerpáme z tištěných i rukopisných monografií; jejich seznam viz v bibliografii na konci práce.) V minulosti byly takové odvozeniny asi běžné i jinde. O tom svědčí např. východočeské dialektismy u Němcové: *posedovat, odběhovat* a *spadovat*: viz B. HAVRÁNEK (23) a F. TRÁVNÍČEK (138).

Zajímavá je historie imperfektivních odvozenin od sloves 5. třídy. V rané historické době patřila relativní většina těchto útvarů k 6. třídě. Z Wittb máme doloženo *zasypovati, ukarovati, připasovati se* „opásávat se“, *zpytovat, ukazovati (vz-), svazovati, vyřezovati* a *kazovati*. U Gebauera jsou doložena další slovesa tohoto typu: *pohrabovati, přehledovati, shledovati, pomlaskovati, jasovati, -hryzovati, kazovati*. V pozdějším vývoji však odvozování imperfektiv k a-kmenům zařazování do 6. třídy stagnuje a je předstiženo a zatlačeno ostatními typy (zejména slovesy s formantem *-va-*). V Ben jsou sice ještě další slovesa *vyrubovati, prozpěvovati, vytazovati se, uvazovati*, ale odvozenin s formantem *-va-* je zde už 18. V 16. století — v Kral — jsou sice ještě útvary dříve nedoložené: *protulovati se* „ambulare“, *pomazovati* (pomijeme přitom odvozeniny z týchž základů, ale s různými prefixy), ale kvantitativně jsou zcela zatlačeny odvozeninami dynamického typu s *-va-*. Ani imperfektivní typ *posílati* s alternací v základu tu ještě neustupuje. Zato v pozdější době, ve Václ, nacházíme jen několik petrifikovaných útvarů ova-kmenových imperfektiv (*spytovati, předzpěvovati, prikazovati, dotazovati se, svazovati*, popříp. táž slovesa s jinými prefixy). A stejná situace je v novočeské verzi. Jsou zde jen slovesa *shrabovat, zpytovat, prokazovat, obvažovat, ohryzovat*, tedy zachovalé výsledky staršího tvoření.

Tento vývoj — raný náběh k imperfektivizaci a-kmenů přechodem k ova-kmenům — se také charakteristickým způsobem promítl do dnešních teritoriálních dialektů. Dialekty archaické povahy, jak jsme poznali už dříve, dochovaly větší množství odvozenin našeho typu než jazyk spisovný. Avšak specifickým vývojem prošly dialekty lašské. Zde totiž —

zřejmě už ve velmi rané době — imperfektiva typu *nechovac'* převážila nad odvozeninami jiných typů a stala se postupně monopolním typem imperfektivizace a-kmenů. Srovnej např. útvary *pogabovac'*, *vyhrabovac'*, *opadovac'*, *ostřyhovac'*, *nechovac'*, *zajakovac' se*, *popiskovac'*, *dožželovac'*, *vyšpyrtovac'*, *zachovovac'*, *kazovac'*, iterativum *dživovac' se* z ostravického typu. V opavském typu lašských dialektů je doloženo *zahrabovac'*, *rozmjagovač'*, *postukovač'*, *předřykovač'*, *vysypovač'*, *přemotovač'*, *předdeptovač'* aj. V okrajovém dialektu jihozápadního Opavska jsou formace *oškrabovač'*, *vysedovač'*, *polehovač'*, *vyšřekovač'*, *postukovač'*, *přeřykovač'*, *okopovač'*, iterativum *volovač'* apod. Obdobné doklady by bylo možno uvést z moravskolašského dialektu. Tento způsob imperfektivizace je ve všech lašských dialektech jedině možný. Neexistují zde odvozeniny od a-kmenů s formantem *-va-* jako v nářečích ostatních. (Viz ŠLOSAR 129.) Tato nářeční situace nás opravňuje k tomu, abychom ojedinělé moravské tvary, jež jsme uvedli, považovali za archaismy, stav v lašských nářečích pak za výsledek specifické vývojové varianty, odlišné od cesty, kterou se dala raná stará čeština.

Poměrně početná staročeská *desubstantiva* v podstatě navazují, jak již bylo řečeno, na produktivní typ staršího data vzniku. Ale ačkoli v staroslověnštině tvoří desubstantiva slovotvorné těžiště sloves 6. třídy, staročeský raný materiál se nekryje se slovesy doloženými v PsSin. Ze 14 sloves jako *potřebovati*, *vzobcovati*, *bičovati*, *následovati*, *strachovati se*, *bojovati*, *kralovati*, *usilovati*, *panovati*, *budnovati*, *koronovati*, *čarovati*, *vzobětovati*, *putovati*, *zvěstovati* je v PsSin doloženo *trěbovati*, *naslědovati* a *obětovati*, v jiných stsl. textech pak ještě *strachovati se*. Ostatní česká slovesa svědčí tedy o živé produktivitě našeho typu.

Ta pak přetrvává i v historické době. Svědectvím toho jsou formace doložené nově v Ben: *pracovati*, *pečovati*, *hodovati*, *pozorovati*, *pamatoovati*, *robotovati*. Žaltář Kral přináší sice jen dvě slovesa, jež by nebyla doložena v některé z předchozích verzí — *pochlebovati* a *sformovati* — ale pozvolný vzestup pokračuje. Ve Václ se poprvé objevuje staré *jmenovati*, ale vedle něho i novější odvozenina *odporovati*. Také novočeská verze přináší doklady o pokračujícím vzestupu desubstantiv 6. třídy: slovesa *stopovat*, *důvěřovat*, *losovat*, *svažovat se* (z nich je staré pouze *losovati*, doložené u Gebauera, Veleoslavína i Dobrovského). Produktivita tohoto typu v současné češtině je mimo vši pochybu, srovnej např. nová slovesa *snímkovat*, *zaplynovat* apod.

Deadjektiva 6. třídy se v češtině — na rozdíl např. od staroslověnštiny — nerozvinula. Jediné *mrzkovati* se vyskytuje jen ve Wittb, ale později se s ním už nesetkáváme. Kromě něho žijí jen lexikalizované formace *líbovati (si)* a *milovati*.

Patrně velmi časně se slovesného prefixu *-ovati* začalo užívat k *adaptaci* cizích sloves. V nejstarší verzi existuje pouze jediné: *ofěrovati*. Později se objevuje další sloveso *zamordovati* Ben, ale podstatně

více jich dokládá až text Kral: *zprubovati, mordovati, špehovati, krumpovati, vyplundrovati, kvaltovati se, puntovati se*. Barokní purismus však tyto útvary ze spisovného jazyka vymýtil: v textu Václ zůstává jedině *mordovati*. I pro novočeský biblický překlad jsou slovesa tohoto typu zřejmě stylisticky neúnosná. Přesto je zřejmé, že už od poměrně rané doby má tento typ adaptace monopolní postavení. Svědčí o tom jednak stav staršího jazyka, jednak soudobý odborný jazyk i teritoriální dialekty.

Struktura novodobé 6. třídy slovesné, jak se nám jeví na materiálu ze žaltáře, se zastoupením typů liší jen málo od stavu, jaký byl ve staré češtině: převažují imperfektivní odvozeniny od prefigovaných sloves i-kmenových (typ *poučovat*) — celkem 48 sloves — a desubstantiva typu *bojovat* — 16 formací. K produktivním postupům však nesporně patří i adaptační funkce formantu *-ovati*, i když se v novějších verzích biblického textu v důsledku stylistických omezení výrazně neuplatňuje. Reliktní charakter mají nepočetné imperfektivní odvozeniny od prefigovaných sloves druhé a páté třídy. Imperfektivní odvozeniny od sloves prostých (patřících k druhé, čtvrté a páté třídě) se v naší novočeské verzi už neobjevují, nečetné případy vymizely všechny během historické doby. V důsledku tohoto vyhranění kmenoslovného profilu 6. třídy slovesné je počet těchto sloves v novočeské verzi menší než v překladech starších. Tato skutečnost však nepopírá stále trvající produktivitu prvních tří jmenovaných slovtvorných typů.

